

*Богдана Ярославівна БАКАЙ,
аспірант кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного
університету ім. Івана Франка*

СФЕРИ ФОРМУВАННЯ І ДЖЕРЕЛА ТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН

Для вивчення фразеології в окремий період важливим є визначення сфер її формування. Адже саме соціальні фактори відіграють визначальну роль у розвитку лексики [порівн.3, 20-25].

У статті використовується поняття “стійкі словесні комплекси з різною мірою фразеологізації” (ССК) [див.1, 33], автор спирається на широке розуміння терміна “фразеологічна одиниця”, йдучи за традицією провідних мовознавців.

Подані нижче висновки базуються на дослідженні фразеологічних новотворів п'яти мов у періоди першої та другої світових воєн.

У відповідності до характеру досліджуваної нами фразеології визначаємо такі середовища (сфери) її формування як воєнновійськове (тут видокремлюються середовища моряків та пілотів), політичне, мистецьке, зокрема поетичне, прозова література, пісенний, кінематографічний жанри, середовище засобів масової інформації та інших цивільних груп населення, де виділяються вікові, професійні, соціальні групи – молоді, школярів, поліцейських.

Розглядаємо відповідні джерела творення ССК: воєнновійськовий, політичний соціолекти, соціолект mass-media, книжколітературна, поетична мови, молодіжний, школярський, поліцейський лексикони.

Як найчисленніший у аналізовані періоди, при чому такий, що значно перевищує всі інші дериваційні групи, виділяється розряд ССК, етимологічно пов'язаних з солдатським соціолектом. Він складає 20% ФО української мови, 47, 5% ФО російської, 42% ФО англійської, 57; 3% ФО німецької, 12% ФО французької мови. До цього розряду відносимо, напр., укр. *порядок у танкових частинах/військах, з маршу, протаранити оборону на всю глибину; рос. держаться до последнего, взять языка, бить мимо цели; англ. over the top, Moaning Minnie; нім. Durch die K.V.-Maschine drehen, jn*

im Fadenkreuz haben, Augenschondienst haben (machen); франц. *partir en guerre contre quelqu'un*.

Так у імплікаціоналі німецького стійкого виразу *Augenschondienst haben (machen)* [11, т.1, 81] закладена теза “для солдата все повинно бути виконанням служби”. На цій ідеї базується експресивний ефект вербальної форми. Українською мовою її можемо передати як “нести службу “береження” очей”, що евфемістично з оказійними семами іронії представляє значення “спати”.

Частина ССК соціолекту військовослужбовців містить у внутрішній формі вказівку на події воєнного часу, як англійські *meeting his Pearl Harbour, Remember Pearl Harbour!, Praise the Lord and keep the engines running, gassed at Mons, hanging at the barbed wire at Mons, the old Contemptibles*. Постання паремії *Praise the Lord and pass the ammunition* (досл. “Віддайте хвалу Богу і передавайте боеприпаси”) зумовлене екстралінгвістичними чинниками. ФО містить у імплікаціоналі вказівку на деривуючу ситуацію – атаку з боку японських збройних сил американської військової бази в Пірл Харбор (1941р.), яка означала втягнення США до війни на Далекому Сході. Її автор – лейтенант морських сил М. Форджі [8, 16]. Ті ж асоціативні семи знаходимо в імплікаціоналі ФО *meeting his Pearl Harbor* [8, 467]. Значення “пережити катастрофічний поворот подій” реалізується через словесну форму “зустріти свою Пірл Харбор”.

У цьому найширшому лексиконі виявлено ФО, які несуть впливи мов найрізноманітніших регіонів планети, де велися бойові дії, порівн. англійські *ak dum and viggery!* (стійке сполучення складається з елементів мов хінді та арабської), *a la kefak* (арабське запозичення), *dear old Blighty* (варваристичний фразеологічний компонент *Blighty* походить з мови хінді), *“alf a mo” Kaiser, Backshee lance-Jack* (варваристичні фразеологічні компоненти запозичені з австралійського варіанту англійської мови), *C'est la guerre, san fairy Ann, appray la guerre* (всі три види утворені на основі французьких ЛО та ФО); нім. *im vollen (hellsten) Caracho* (вираз за тлумаченням Г.Куппера виник на базі іспанського ССК); франц. *Cocktail Molotov* (стрижневий компонент ФО запозичений з російської мови).

Усередині цієї категорії фразеологізмів слід окремо виділити значну групу ССК, пов'язаних з лексиконом моряків, наприклад, укр. *лягати на бойовий курс, лягати на ґрунт*; англ. *to get the bar*

of chocolate, by the grace of God and a few Marines; нім. Wir liegen richtig!, dicker Dampfer; франц. en rade.

Слід виділити також словник авіації. До цього розряду відносяться, наприклад, російські *заводиться с полуоборота, воздушная этажерка, пикировать на цель*. Кілька англійських ССК цього типу денотують “стан нервовості”: *all of doodah, bags of panic, very much excited*. У арго авіації французька ФО *marcher sur trois pattes* (досл. “йти на трьох лапах”) стосувалася чотирьохциліндрового мотора, який не працював гладко [9, 593]. Метафора походить від образу кульгавої тварини, чотири “лапки” зіставлялися з швидкостями мотора, ССК утворений шляхом прозопопеїчного перенесення ознак. Пізніше як вираз фамільярного стилю він поширився і на автомобільні мотори.

Серед стійких сполучень, утворених в середовищі політиків, виокремлюється група ССК, які мають авторський характер і пов'язані з іменами політичних керівників держав на той період. Порівн. рос. та укр. *догнать и перегнать // догнати і перегнати, Великий почин // Великий почин* (В.Ленін); англ. *alarm and despondency, blood, toil, tears and sweat, a riddle wrapped in a mystery inside an enigma* (У.Черчіль); нім. *ein Fetzen Papier* (рейхканцлер Бетман-Гольверг); франц. *certaine idée de...* (Ш.де Голь). Словами “This is not the end. It is not even the beginning of the end. But it is, perhaps, the end of the beginning” – “Це не кінець. Це навіть не початок кінця. Але це напевне кінець початку” прем'єр-міністр Великобританії зустрів новину про перемогу союзних військ у Північній Африці [8, 175] в листопаді 1942р. Саме у фонді ССК політичного сектору широко представлені відомі стійкі вирази, кальковані в усіх аналізованих європейських мовах, як рос. *октябрьская революция*, англ. *cold war*.

Зібраний нами матеріал дозволив розглядати окремою групою ФО, що походять з газет та журналів. Серед них виділилася низка стійких сполучень, що мають дериваційною базою тексти інформаційних повідомлень про події на фронтах, як англ. *the spirit of the troops is excellent, according to plan, all quiet in the Western Front*, нім. *etw. (jn) am Boden zerstören, im Westen nichts Neues*. З повідомлень Вермахту походить ФО *von Feindfahrt zurück* (досл. “назад з поїздки до ворога”). Сполучення стосувалося інформації про дії підрозділів військово-морських сил. Сьогодні вираз зустрічається

в найрізноманітніших контекстах: починаючи від відряджень – до повсякденних прогулянок чи повернення з магазину з покупками [11, т.2, 102].

Здебільшого дериваційною базою стійких сполучень, які пов'язані з белетристичними творами, виступають словосполучення та фрази, що фігурували як заголовки різного типу творів: порівн. рос. *театр для себя, живинка в деле, возмутитель спокойствия, далеко от Москвы*; англ. *merchants of death, century of the Common Man*. Так, популярна до сьогодні ФО *театр для себя* співвідносна з назвою книги Н.Єврейнова [2, Т-18]. Її успіх в естетичних колах був причиною закріплення за висловом фразеологічно зв'язаного значення, яке кумулювало інформативно-євристичний потенціал книги: автор висував тезу про “театральність” як властивий людині біологічний інстинкт. У ході семантичної еволюції фразеологізм зазнав трансформації, втративши внаслідок процесу реетимологізації вихідний сигніфікат. Сьогодні мовці розуміють фразу як “театр без глядачів”, або “театр, який не рахується з глядачами у своїй творчій практиці”.

Найчисленніша група ФО української мови (26, 8%) походить з художньої літератури, вужче – з поезії. Тут слід зазначити особливий ідеологічно і поетично зумовлений вплив одного автора, П.Тичини, на формування цього сектору українського фразеологічного фонду (19 ССК). Так, отримали статус стійких сполучень всі назви його поетичних збірок, як, наприклад, *сонячні кларнети, сталь і ніжність, перемагати і жити, і рости, і діяти* [порівн.7, 111-112;4, 203-204;5, 264, 279, 178, 266].

До цієї категорії долучаємо також ССК, пов'язані з близькими видами мистецтва – пісенним (напр., англ. *Is you or is you ain't?, (I'll) be seeing*, нім. *das Höchste der Gefühle*, франц. *les chères têtes blondes*) та кінематографічним (напр., англ. *a man's gotta do what a man's gotta do*). Так англійська паремія *Old soldiers never die, they simply fade away* (досл. “Старі солдати ніколи не помирають, вони просто відцвітають”) спочатку була рядком з балади, популярної в британській армії під час першої світової війни [8, 446].

З фразеологічною творчістю інших цивільних груп населення етимологічно пов'язані українські ФО *Пронав, як фашист під Сталінградом, бойові листки*; російські *тыловая крыса, фронт труда, посевная кампания*; англійські *the white collar workers, are-*

we down-hearted, don't call us; німецькі *am dränsten sein, auf den Arm nehmen, ein Fest aufziehen*; французькі *la peter, Cela ne bouscule pas au portillon*.

Так у американському варіанті англійської мови під час першої світової війни виник ССК *the white collar worker* [10, 19;6.W-557], скалькований згодом у всіх європейських мовах: укр. “білі комірці”, рос. “белые воротнички”, франц. *des cols blancs* [9, 196]. ФО була дублікатом британської фрази Вікторіанських часів *black-coated, worker* (досл. “робітники в чорних піджаках”), коли єдиною формою службовців канцелярії був чорний піджак. Стійке сполучення вміщало вказівку на соціальний статус особи, на добре оплачувану безпечну роботу. Вираз *the white collar workers*, утворений соціумом за аналогією, має в образній композиції метонімічну вказівку на атрибут цієї соціальної групи. Англійський вираз, на відміну від калькованих, включав непереосмислений фразеологічний компонент, що виконував суто номінативну функцію, *worker* – “робітник”. У запозичених ССК її реалізує інший субстантивний складник виразу – “комірці”, внаслідок чого кальковані ФО мають характер ідіоматичних сполучень.

Цей вираз започаткував низку новотворів. На сьогодні відомий усталений комплекс *blue collar workers* (варіативний компонент – “блакитні комірці”). Він вперше зареєстрований у США близько 1950р., у Великобританії – у 1958р. [10, 19], його французький аналог *col bleu* [9, 196] – в 1957р. Фразеологізм стосується робітників, які працюють на промислових виробництвах, фермерів тощо, які протиставляються службовцям. У той же період виникла ще одна видова номінація на основі лексико-структурного варіанту виразу *white collar job* (досл. “праця білих комірців”) [6, W-556]. *Pink collar jobs* (досл. “праці рожевих комірців”) характеризує низькооплачувані види робіт, здебільшого для жінок, як праця прибиральників, перукарів, офіціантів.

Як свідчить аналіз отриманого нами матеріалу, у переломні періоди історії максималізується вплив соціолекту тієї суспільної групи, що є найактивнішою в об'єктивному (суспільно-політичному) плані як джерела творення фразеологічних неологізмів. У окреслений період такою виступає мова воєнно-військового середовища. Відповідно простежується зниження впливу на фразеотворення інших мовних підсистем.

Затирання різких (на початку століття) бар'єрів між соціальними класами як результат виняткових подій, війни; зростання у суспільстві ролі і політичної активності середнього та нижчого прошарків (що властиве для переломних періодів історії), при загальній скерованості суспільства та мови до демократизації, віддзеркалилися відповідним чином у фразеології. В першу чергу, ці процеси проявилися у масштабному входженні до загальномовного фонду ФО розмовної, фамільярної, просторічної страт.

Ці процеси простежуються у всіх аналізованих мовах, на фоні діахронічного зрізу французької мови вони проявляються особливо рельєфно 87% неологічних ССК часу першої світової війни та 75% за підсумками обидвох періодів етимологічно є сполученнями, стійкими чи вільними, які перебували за межами літературної норми в соціолектах буржуазії та простолюддя.

З цього середовища походить французька ФО (*à la*) *sauvette*, зареєстрована біля 1920р. Її дериваційна база, *jouer a la sauvette*, існує як найменування народної гри, однак це вживання архаїзувалося. У мові збереглася форма *marchand à la sauvette*, що є номінацією спритного підпільного торгівця, який займається продажем, названим *a la sauvette*, оскільки він змушений рятуватися – “*se sauver*”, коли з'являється поліція (йдеться про торгівця “без патенту”). Внаслідок процесу зменшення лінійної протяжності у сучасній мові це ССК побутує у вищевказаній формі з сигніфікатом “нашвидкуруч, недбайливо”. Як свідчить спосіб його презентації у словнику [9, 715], еволюція рухається шляхом подальшого усічення компонентного складу. Нестабільність у складі стійкого сполучення неповнозначних лексем «*à la*» (прийменник та артикль), факультативність їх вживання викликані кумуляцією субстантивним фразеокomпонентом інформативно-експресивного потенціалу ідіоми. ССК послідовно прямує до закріплення у вжитку у вигляді телескопічної номінації *sauvette*, а далі – самостійної лексеми на базі ФО.

Позамовні чинники наклали свій відбиток і на характер відмінностей у цих мовних процесах. Так, висока міра ідеологічного тиску на українську мову віддзеркалилася на співвідношенні надходження фразеологічних новотворів із різних соціальних шарів. Це проявляється при порівнянні відповідних статистичних даних у інших аналізованих мовах. Так, з середовища політиків походять: 36% ФО вибірки української мови та 23% російської мови, 20% –

англійської мови, 4% – німецької мови, 12% – французької мови. Також у порівнянні з іншими сферами у її власному фонді: 36% походять з політичної сфери та 18% – з солдатської, 31% – з художньої літератури, 28% – з лексиконів цивільних груп населення.

Значущість на той період воєнно-військової системи у Росії та Німеччині віддзеркалюють наступні дані: 53% неологічних ССК походять з солдатського сектору в російській та німецькій мовах при, відповідно, 20% та 4% ФО з політичного середовища, 15% та 1% – з художньої літератури, 3% та 2% ФО – з публіцистики, 21% та 26% ФО з лексиконів інших цивільних груп населення.

Низька активність соціолекту солдатів у французькій мові (пор. 10% ФО представляють солдатське середовище, 12% – політичне, 3% – художню літературу, 8% – публіцистику, 58% – соціолект цивільного населення) зумовлена аналогічними характеристиками цієї групи у політичному плані внаслідок розгрому Франції під час першої та другої світових воєн.

Співвідношення ФО у англійській мові, як показує порівняльний її розгляд, видається середнім: 47% англ. ССК походять з солдатського соціолекту, 20% – з політичної сфери, 3% – з художніх творів, 4, 7% – популяризовані засобами масової інформації, 19% – з соціолектів цивільних груп населення. Слід зауважити, що порівняно з іншими європейськими державами Великобританія в час воєн зазнала найменших політичних та соціальних змін.

Отже, переломні моменти історії характеризуються особливим безпосереднім впливом соціально-політичних феноменів на напрямки формації фразеологічного фонду. При тому важливість змін у ньому перебуває у відношеннях прямої залежності від масштабів суспільних перетворень. Транзитивні моменти історії зумовлюють зростання впливу на фразеотворення найактивнішої у суспільно-політичному плані соціальної групи. Особливості формування фонду стійких словесних комплексів у окремих мовах визначаються як рисами національного характеру націй-носіїв цих мов, так і специфікою суспільно-політичних перетворень.

1. Алексеевко М.А. Фразеология ленинской речи и способы ее перевода. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1989.

2. Апукин А.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова: литературные цитаты, образные выражения. – М.: Худ. Лит. 1983.

3. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М.: Наука, 1988.
4. Коваль А.П. Крилате слово: Довідкове видання. – К.: Рад. шк., 1983.
5. Коваль А.П., Коштілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.: Вища шк., 1975.
6. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 3-е изд., испр.: В 2 кн. – М.: Сов. Энциклопедия, 1967.
7. Сливко І.І. Із спостережень над крилатими висловами в українській літературній мові пожовтневої доби // Наукові записки Кіровоград, пед. ін-ту. – Том I. – Кіровоград, 1951.
8. Brewers Dictionary of 20-th Century: Phrase and Fable. – London: Cassel Publishers limited, 1993.
9. Dictionnaire des expressions et locutions / A. Rey et S. Chantreau. – 2-e ed. – Paris: Dictionnaires le Robert, 1993.
10. Flavell L. and Flavell R. Dictionary of idioms and their Origins. – London: Kyle Cathie LTD, 1994.
11. Kupper, H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache: In 6 Bd. – Hamburg: Claassen Verlag, 1963-1970.

Богдана Бакай. Сфери формування і джерела творення фразеологічних одиниць періоду першої та другої світових воєн. На матеріалі східнослов'янських (українська, російська), германських (англійська, німецька), романських (французька) мов здійснено порівняльно-зіставний аналіз фразеологічних інновацій періодів першої та другої світових воєн; визначені гносеологічні та онтологічні фактори формування їх загальних та специфічних рис. Встановлені сфери представлення, джерела, шляхи виникнення стійких словесних комплексів (ССК).

Богдана Бакай. Сфери формирования и источники возникновения фразеологических единиц в периоды первой и второй мировых войн. На материале восточнославянских и романо-германских языков осуществлен сравнительно-сопоставительный анализ фразеологических инноваций в периоды первой и второй мировых войн. Определены гносеологические и онтологические факторы формирования их общих и специфических черт. Описаны сферы представления, источники, пути образования устойчивых словесных комплексов (УСК).

Bohdanna Bakai. The spheres of formation and the sources of creation of the phraseological units of the period of world war I and world war II. A comparative analysis of the phraseological innovations of the period of WW I and WW II has been carried on the material of Eastern-European (Ukrainian, Russian), Germanic (English and German), Romanic (French) languages both gnoseological and ontological factors of the formation of their general and specific features have been defined. The spheres of introduction, the sources, and the ways of set word complexes formation (SWC) are established.